

Життєві реалії війни

Петро Сас

(Київ)

Чи потерпали учасники Хотинської битви 1621 р. від чуми?

З історичних джерел відомо, що війни минулого нерідко супроводжувалися спалахами такого небезпечного для людей епідемічного захворювання, як чума. Крім іншого, цьому сприяли як переміщення вояків небезпечними в епідемічному плані територіями, так і тривале перебування військ в одному місці, особливо під час облоги, а також антисанітарія, ослаблення людського організму через голод тощо. Подібні умови ведення бойових дій (сприятливі, отже, для виникнення епідемії моровиці) були притаманні турецько-польській війні 1621 р. – одному з найбільших у Європі XVII ст. воєнних конфліктів (під час сухопутної фази війни під Хотином сконцентрувалися близько 150–160 тисяч вояків армії турецького султана Османа II, 42–43 тисячна польсько-литовська армія, а також понад 45–47 тисяч козаків Війська Запорозького¹). На думку деяких істориків, серед хвороб, які вражали учасників Хотинської 1621 р., була також чума. По завершенні цієї битви (в районі Хотина тривала від 2 вересня до 9 жовтня) інфіковані польські жовніри рознесли хворобу по всій Польщі, спровокувавши чумні епідемії 1623–1625 років².

Про епідемічну обстановку під час Хотинської битви дізнаємося насамперед зі щоденників, авторами яких були

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 485.

² Karpiński A. W walce z niewdzialnym wrogiem: Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. Warszawa, 2000. S. 26, 27.

учасники боїв. Доволі інформативним джерелом щодо цього є щоденник анонімного німецького офіцера-найманця, який побачив світ 1622 р. («Звістки з Волощини»). Наведемо витяги з цієї брошури, що важливі для розуміння епідемічної ситуації, в якій перебували хотинські оборонці, насамперед німецькі найманці:

«Ми в цей час сиділи в укріпленні в смертельній небезпеці, – писав уже згаданий автор, – причому особливо нас діймав голод... Оскільки не було жодного способу дістати провіант для нещасних, виснажених від голоду солдатів, то через це, а також через спрагу, нездорову отруйну вапнякову воду у війську спалахнула кривава дизентерія, яка посилила всі біди. Обличчя бідних солдатів так постраждали від води, що багато з них не могли бачити. Їхні статеві органи роздулися, ніби міхурі биків, і не випускали сечу.

По вісім-десять, по дванадцять, по чотирнадцять днів не було ані хліба, ані пива. Солдати мусили смажити кінську печінку і їсти її замість хліба. Щоправда, варена конина, яку їли замість яловичини, була дуже добра. Замість пива пили погану вапнякову воду. Дійшло до того, що в табір не могли доставити хліба протягом чотирьох тижнів і ще кількох днів. Деякі з солдатів по десять, по дванадцять днів не мали в роті й шматочка хліба. Воєначальники були не в кращому становищі, маючи лише крупу й трохи сухарів...

Мало на яких війнах доводилося зазнавати таких тягарів, які були у Волощині, коли їли собак і котів. У цьому переконалося багато чесних солдатів і командирів. Деякі казали, що в обложеному Смоленську в Московії, хоча й доводилося їсти собак і котів і не мати по десять, по дванадцять днів хліба, однак принаймні там можна було дістати добре питво. А тут хорошої води не було чотири тижні.

Потрібно згадати про кончину одного мушкетера. Перед смертю він просив у Господа лише шматочок хліба. Коли ж його лейтенант подав йому шматочок сухаря, він, все ж, не зміг його з'їсти через сильне виснаження. Він лише відкусив шматочок сухаря, тримаючи інший у руці, та й так і помер. Яюсь, як я йшов по табору, один солдат спрагло попросив у

мене води. Я дав йому вапнякової води і він випив її з великою жадібністю. Не пройшов я і двадцяти кроків, як він помер. Так само помирили і багато інших...

Я опускаю оповідь про велику нестачу корму для нещасних коней, які протягом чотирьох тижнів не їли ані сіна, ані соломи. Тут було гірке лихо. Добрі коні їли гілки в дубовому лісі, через голод змушені були гризти коли, до яких вони були прив'язані, об'їдати загривки один в одного. Коні, як і багато сотень солдатів, гинули від голоду. За словами обізнаних людей із табору, всередині великого укріплення і за його межами загинуло 24 тисячі коней... Як мені достовірно повідомляли, двоє солдатів через сильний голод вчинили самогубство. Вони вийшли на середину мосту, двічі крикнули «Icuse!», стрибнули донизу й втопилися³.

З наведеного вище джерельного тексту переконуємося, що під час облоги в польсько-литовському таборі панував великий голод серед солдатів німецьких підрозділів (насправді голодували також польські і литовські вояки). Нестерпний голод спричинював, крім іншого, суїциди. Здоров'я обложених явно не покращувала антисанітарія, якої не можна було уникнути в обмеженому просторі оборонного табору, в тому числі через падіж десятків тисяч коней. Хотинські оборонці неабияк страждали і через погану якість питної води. На думку автора «Звісток із Волощини», її «вапняковість» спричинила спалах дизентерії, а також набряки облич і сечоставної системи солдатів.

На основі зробленого німецьким офіцером загального опису хворобливого стану солдатів-найманців не випадає дійти якихось однозначних висновків. Водночас зазначимо, що, з погляду сучасної медичної науки, набряковий синдром (надмірне накопичення рідини в тканинах організму і серозних порожнинах, яке спричинює їх збільшення та порушує

³ *Вести из Валахии // Мьцьк Ю. А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. В изд.: Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. Днепропетровск, 1985. С. 146–150.

властиві для них функції) трапляється, приміром, при некрозі (ураження нирок), голодуванні тощо. Порушення сечовипускання може бути пов'язане з тяжким перебігом черевного тифу. Аналогічний симптом проявляється також при тяжкому перебігу колітичної форми шигельозу, тобто при гострому захворюванні, котре характеризується фекально-оральним механізмом передачі, а також спричинює ураження кишечника й інтоксикацією. Шигельоз є синонімом *дизентерії бактеріальної*. Бурхлива діарея, що зневоднює організм, притаманна холері. Це інфекційне захворювання поширюється фекально-оральним способом і вирізняється тим, що хворого мучить сильна спрага, в його організмі відбувається зменшення кількості сечі (олігурія) і, навіть, припинення сечовиділення (анурія)⁴. Зауважена у «Звістках із Волощини» «кривава дизентерія» безперечно означала захворювання, що супроводжувалося кривавим проносом. Сучасні фахівці-медики виходять із того, що подібні симптоми спричинюють кишкові інфекції, властиві групі інфекційних хвороб, якими людина заражається при потраплянні збудника в організм разом з інфікованими водою і їжею (поширенню зарази сприяють мухи, які переносять хвороботворні бактерії)⁵.

Про голод і хвороби в польсько-литовському таборі серед жовнірів, а також про падіж їхніх коней, спричинений браком корму і пошестю, повідомляють тогочасні польські джерела. Анонімний автор щоденника, що має назву «Опис Хотинської виправи», писав у вересні 1621 р. про тяжке фізичне становище обложених вояків. Адже вони зіткнулися з голодом і хворобами, які забирали їхнє життя («Для [нас] самих настав великий голод, обминувши тих, які частково ще мали жив-

⁴ Набряковий синдром: *Методичні вказівки для студентів та лікарів-інтернів* / Упоряд. Лісовий В. М., Адон'єва Н. М., Лісова Г. В. та ін. Харків, 2018. С. 4–19; *Возіанова Ж. І.* Інфекційні і паразитарні хвороби. Київ, 2001. Т. 1. С. 341, 342, 494, 510, 531, 544, 546.

⁵ Докладніше див.: *Возіанова Ж. І.* Інфекційні і паразитарні хвороби. Київ, 2001. Т. 1.

ність. Мусили краяти собі на печеню здохлу шкапину, траплялося [її їли] без солі і хліба, напившись непридатної для травлення води – так ішли на варту на вали і вдень, і вночі. Адже кринична вода повна вапна, тим хто її пив, спричинювалися різні хвороби і смерть. Оскільки турки облягли [нас] з одного боку, а татари з другого – від Кам'янця-Подільського, важко було доставляти продовольство і напої»). У вже згаданому щоденнику констатовано також масову загибель коней в польсько-литовських підрозділах наприкінці першої – на початку другої декади вересня. Як наголосив автор щоденника, коні здихали як через неможливість забезпечити їх пашею, так і через «повітріє»⁶, тобто через якусь заразну хворобу.

Отже, в «Описі Хотинської виправи» йдеться про величезну продовольчу скруту в польсько-литовському таборі. Те, що вояки змушені були їсти навіть здохлих тварин, вочевидь істотно підривало здоров'я виснажених тяжкою облогою жовнірів. Їм також доводилося пити «криничну воду, повну вапна». На думку автора щоденника, саме через це вояки хворіли і вмирили. Як видається, порівняно нетривале (протягом вересня – початку жовтня 1621 р.) вживання ними «лужної» води з хотинських криниць навряд чи стало причиною масових смертей у жовнірському середовищі. Потрібно зазначити, що якість цієї води навряд чи набагато покращилася за останніх 400 років*. Причому сучасні мешканці Хотина та його око-

⁶ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621 // Biblioteka Czart. Rkps. № 112. S. S. 595–595 zw.*

* Автору цієї статті під час дослідження поля Хотинської битви довелося переконатися в надзвичайній гіркості криничної води в с. Анадоли, що під Хотином. Відомо, що гіркість води настає, якщо в ній понад 7 мг-екв/л (міліграм-еквіваленти на літр – одиниця виміру жорсткості води) солей жорсткості, тобто кальцію і магнію (сульфатів, хлоридів, карбонатів, гідрокарбонатів тощо). Воду від 7 до 10 мг-екв/л класифікують як жорстку, понад 10 мг-екв/л – як дуже жорстку. Лужною вважають воду з вільними іонами водню, що визначається певним водневим показником: рН понад 7 (Методика гігієнічного оцінювання питної води // https://www.lnu.edu.ua/life-safety/wp-content/uploads/2020/03/SG_PR-3_SR_2020.pdf)

лиць і досі вживають місцеву воду без непоправної шкоди для свого здоров'я. Хай там як, 1621 р. в польсько-литовському таборі жовнірів косила вочевидь не гірка на смак вода, а те, що вона напевне була заражена різними кишковими інфекціями. Адже за жорсткої облоги не було можливості домогтися дотримання належних санітарно-гігієнічних норм, в тому числі через наявність трупів десятків тисяч коней, інтерес до яких проявляли як голодні люди, так і мухи – переносники бактеріальних інфекцій.

Із писемних джерел відомо, що сучасники зазвичай називали чуму «повітрієм». Як можна було переконатися, цей термін використав також автор «Опису Хотинської виправи», причому задля того, аби ним позначити інфекційну хворобу (епізоотію), що вражала коней. Тим часом в уже згаданому щоденнику немає будь-яких згадок про «повітріє», тобто про чуму, серед вояків польсько-литовського табору. На думку автора щоденника, причиною людських смертей у таборі була неякісна вода. Є цілком очевидним, що ця інформація про питну воду, як про джерело смертельних захворювань жовнірів виразно вказує те, що під час хотинської облоги відбувалося масове зараження людей кишковими інфекціями.

Про голод, фізичне виснаження, а також про різні хвороби, що спричинювали смерті учасників Хотинської битви (зпоміж яких, однак, не було «повітрія», тобто чуми), йдеться також у багатьох інших джерельних повідомленнях. Приміром, у «Кам'янецькій хроніці» Аксента, крім іншого, приділено увагу смертності серед німецьких піхотинців. Із цього твору випливає, що по завершенню бойових дій – вже під час перебування військових підрозділів у Кам'янці – упродовж трьох тижнів померло 1700 німецьких солдатів, а також пахолоків (у цьому випадку – молоді, військових слуг при шляхтичах у польсько-литовському війську). Як писав Аксент, у польсько-литовському таборі було 8 тисяч німецьких піхотин-

ців, із них померло 5 тисяч осіб – як в процесі облоги, так і через якийсь час по завершенні Хотинської війни⁷.

Насправді наведені в цьому джерелі дані помітно перебільшені. Адже під час військового огляду, який провели по завершенні бойових дій під Хотином, було зафіксовано 6400 німецьких піхотинців. За підрахунками деяких дослідників, втрати від голоду і хвороб серед захисників польсько-литовського табору (разом з іноземними солдатами-найманцями) могли становити близько 3 тисячі осіб⁸. Щодо німецьких найманців, які взяли участь у Хотинській битві, то їх не могло бути більше 8400 осіб⁹. Звідси випливає, що їхні максимальні втрати (як убитими, так померлими, в тому числі від різних хвороб) обчислювалися десь у 2 тисячі солдатів, тобто близько 24 % від їхньої початкової чисельності.

Тобто, в цьому випадку, не могло йтися про смерті німецьких найманців від чуми. Річ у тому, що за вельми високого ступеня заразності цієї хвороби, смертність від її найтяжчих форм, септичної і легеневої, у минулому сягала 100 %, а від так званої бубонної чуми – становила близько 50–75 %. Залежно від форми чуми, інкубаційний період тривав від декількох годин до дев'яти діб¹⁰. До слова, 500 козаків запорозького отамана Шила, які 1623 р. під час морського походу заразилися чумою, померли геть усі («А отаман, де, Шила и товарищи ево плтсот чльк черкас всѣ померли без остатку»)¹¹.

Можливо якісь із наведених вище показників смертності від чуми проявилися на макрорівні військ противників, які воювали під Хотином? Аби дістати відповідь на це запитання,

⁷ Кам'янецька хроніка / Підготував до друку Я. Тучапський // Жовтень, 1985. № 4. С. 105.

⁸ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa. 1965. Т. 11. Cz. 1. S. 58.

⁹ Сас П. Хотинська війна 1621 р. С. 312–314.

¹⁰ Його ж. Чумні часи: Епідемії на Волині і Київщині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Київ, 2021. С. 35.

¹¹ О. Лодиженський до Михайла Федоровича, 8 (18).V 1624 // РГАДА. Ф. 210. Оп. 13. Приказной стол. Д. 12. Л. 87.

візьмемо до уваги загальну чисельність вояків, які взяли участь у Хотинській битві, а також зіставимо її із понесеними ними втратами. Отже, армія Османа II початково налічувала 150–160 тисяч осіб, а по поверненні додому скоротилася десь на 40 тисяч вояків (суто бойові втрати турків, від зброї противника, насправді були набагато менші), тобто орієнтовно на 25–26,6 %. Польсько-литовська армія, в якій було 42–43 тисячі осіб, зменшилася, в тому числі через загибель жовнірів від голоду і пошесних хвороб, орієнтовно на 10 тисяч осіб (близько на 23,2–23,8 %). Сили запорожців під Хотинном мали 45–47 тисяч осіб. Упродовж усього часу битви вони втратили напевно 1400–1460 своїх товаришів (оскільки українські козаки стояли під Хотинном осібно своїм табором і мали доступ до проточної води, вплив на них заразних хвороб був мінімальний), тобто понад 3 %¹².

Неважко переконатися, що з погляду того, який саме відсоток втрат понесли війська учасників Хотинської битви, рівень цих втрат аж ніяк не відповідає показникам смертності при чумі. Це означає, що вояки армій противників, які воювали під Хотинном, не хворіли на епідемію чуми – принаймні в хронологічних межах цієї битви. Опосередкованим підтвердженням цього може слугувати та обставина, що в численних польських щоденниках Хотинської війни немає ані згадок про «повітріє», ані конкретних фактів, що їх можна було б витлумачити як прояв епідемії моровиці.

До слова, своєрідним лакмусовим папірцем щодо того, були або ні інфіковані чумою жовніри польсько-литовського табору під Хотинном, можуть слугувати деякі факти, пов'язані з передислокацією по завершенню боїв їхніх підрозділів із хотинського табору до Луцька – «столичного» міста Волинського воєводства. Адже, якщо епідемія чуми вирувала серед обложених, то з їхнім прибуттям до цього міста місцеві мешканці не змогли б уникнути моровиці. Отже, як впливає з протестації шляхтича Августина Нецецького проти шляхтича Петра Зенявського від 6 липня 1622 р., внесеної до

¹² *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. С. 487–490.

Луцьких гродських книг, по завершенні Хотинської битви корогва ротмістра Яна Бокія стала на військовий постій у Луцьку (в подібних тактичних військових підрозділах зазвичай налічувалися сотні осіб). В цей час шляхтич Мацей Нецецький, який служив у цій корогві, захворів на якусь «велику хворобу». Тривалий час він лежав хворий, однак не зміг вилікуватися – помер 16 грудня 1621 року¹³.

З часового перебігу хвороби М. Нецецького однозначно випливає, що він не міг заразитися чумою в таборі під Хотинном. Як уже зазначено, інкубаційний період цієї хвороби максимально тривав дев'ять діб. Після цього хворий помирав, або ж діставав шанс одужати. Оскільки М. Нецецький помер у Луцьку через кілька місяців по тому, як зі своєю корогвою залишив поле Хотинської битви, то його смерть вочевидь не була спричинена чумою. Промовистим підтвердженням цього є і той факт, що, попри контакти хворого шляхтича принаймні з господарями помешкання, де він перебував на постої, а також зі своїми товаришами, розквартированими в Луцьку, в цьому місті не було спалаху епідемії чуми не лише до кінця 1621 р., а й наступного року. Факт задовільної в цей час епідемічної ситуації на Волині доводить стабільна робота, тобто без запровадження протиепідемічних карантинних заходів, різних судово-адміністративних установ Луцька 1622 р.¹⁴ (епідемія моровиці розпочалася на Волині лише 1623 р.).

¹³ *Протестація А. Нецецького проти П. Зенявського*, внесена до Луцьких гродських книг, 6.VII 1622 // ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 503–504.

¹⁴ Див. приміром: *Розгляд Луцьким земським судом справи за позовом Н. Мокосія Шибинського проти Самуеля і Кароля Корецьких*, 18.I 1622 // ЦДІАУК. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 202 зв. – 205; *Реляція возного*, внесена до Луцьких земських книг, 1.X. 1622 // ЦДІАУК. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 880 зв. – 881; *Протестація Ф. Кременчука Немильського проти І. Семашкової*, внесена до Луцьких гродських книг, 19.II. 1622 // ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 229–230; *Універсал королівських комісарів*, внесений до Луцьких гродських книг, 11.V 1622 // ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 201–202 зв.; *Судове рішення в справі за позовом*

Стисло підбиваючи підсумок розгляду епідемічної ситуації у військах противників, які воювали 1621 р. під Хотиним, зазначимо: найпоширенішими заразними хворобами, від яких страждали насамперед вояки польсько-литовської армії під час облоги, були ті, що їх через антисанітарію спричинювали різні кишкові інфекції. Щодо захворювання на чуму, то в хронологічних межах Хотинської битви в джерелах не виявлено повідомлень про цю хворобу. Це так чи так підтверджує не лише відповідна інформація, зокрема, польських щоденників Хотинської битви (опосередковано про це свідчать також деякі актові джерела), а й реальна статистика втрат, понесених військами противників. Адже їхні втрати насправді були набагато нижчі порівняно з рівнем смертності, яким зазвичай вирізнялися епідемії моривиці, що вражали великі скупчення людей.

М. Требницького проти спадкоємців С. Брама, 18.VI 1622 // ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 269–270 зв.; *Універсал Сигізмунда III до волинської шляхти*, внесений до Луцьких гродських книг, 26.X 1622 // ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 964–965; *Універсал Я. Заславського до мешканців Луцька, Володимира і Кременця*, внесений до Луцьких гродських книг, 3.XII 1622 // ЦДІАУК. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 1143–1144 зв.